

DOMINIKA SZCZUPAK*

 <https://orcid.org/0000-0002-0991-463X>

SŁAWOMIR JÓŹWIAK**

 <https://orcid.org/0000-0002-8228-4347>

CZY KATALOG ZAMKÓW KRZYŻACKICH W PRUSACH
MOŻE BYĆ PUBLIKACJĄ JEDNOAUTORSKĄ?

UWAGI NA MARGINESIE KSIĄŻKI TOMASZA TORBUSA***

Abstract

Can a Catalogue of Teutonic Castles in Prussia
Be a Single-Author Publication?

Notes on the Book by Tomasz Torbus

This discussion article examines the publication by Tomasz Torbus, specifically the second part of his 2014 book, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach* (Eng. *Conventual Castles of the Teutonic State in Prussia*), published as a catalogue. To compile this catalogue, the author drew upon a wide range of resources, including edited written sources, iconography, scholarly publications, websites, and archival documentation. However, the extensive source base, combined with the broad territorial and material scope of the work, has led to numerous errors and inaccuracies. This article identifies and discusses the most significant shortcomings of the analysed catalogue of Teutonic castles, referencing available historical sources and the latest findings from historians and archaeologists. Additionally, it highlights the importance of a comprehensive background in the study of medieval Teutonic castle construction and discusses the feasibility of such a study being undertaken by a single author in contemporary scholarship.

Keywords: Teutonic Order, Prussia, castle, Middle Ages, written sources, archaeological research

* Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych
„Academia Artium Humaniorum”, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
 dominika19973@onet.eu

** Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
 sj@umk.pl

*** Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach, cz. 2: Katalog*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Fundacja Terytoria Książki, Gdańsk 2023, ss. 788, ISBN 978-83-7453-216-7.

Nadesłany 8.01.2024; Nadesłany po poprawkach 14.01.2025; Zaakceptowany 16.01.2025

Książka Tomasza Torbusa stanowi drugą, znacznie rozszerzoną część przetłumaczonej na język polski i opublikowanej w 2014 r. pracy doktorskiej¹, obronionej w 1997 r. na Uniwersytecie Hamburgskim i wydanej w języku niemieckim w 1998 r.² Podzielono ją na trzy zasadnicze części. Pierwsza to *Wstęp do obecnego wydania katalogu* (s. 5–12), w którym autor przedstawił zakres i rodzaj wprowadzonych zmian, omówił kwestie sporne w badaniach nad zamkami krzyżackimi (m.in. stosowanie pojęcia „bergfried” i istnienie pomieszczeń określanych jako „kapitularze”), a także zawarł podziękowania dla szeregu polskich i zagranicznych badaczy za pomoc okazaną w przygotowywaniu publikacji. W drugiej części, zatytułowanej *Objaśnienia do katalogu* (s. 13–16), krótko wytłumaczył zastosowane kryteria doboru haseł oraz układ części katalogowej. Trzecia, najobszerniejsza część książki to właściwy katalog (s. 17–629), w którym autor zamieścił opisy 39 zamków z dawnego obszaru państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Książka kończy się obszerną bibliografią (s. 631–767). Znalazły się tam także indeksy osób (s. 768–778) i miejscowości (s. 779–784) oraz wykaz źródeł ilustracji zamieszczonych w katalogu (s. 785).

Układ części katalogowej jest taki sam, jak ten zastosowany w publikacji z 1998 r.³ W ramach każdego hasła T. Torbus przedstawia historię zamku, jego położenie, opis (topografia i układ przestrzenny), stan zachowania, materiały i technikę budowlaną, datowanie i stan badań oraz literaturę przedmiotu. Pod względem ilustracyjnym dostrzega się istotne różnice w stosunku do edycji z 1998 r., co zresztą zaznaczył sam autor: „zmieniła się oprawa ilustracyjna, która została uzupełniona o nowe plany – w sporej części autorstwa Bogusza Wasika, przygotowana w oparciu o jego nowe badania” (s. 13). Jednak w porównaniu do wydania z roku 1998⁴ zamieszczono znacznie mniej fotografii wykonanych w XX w. oraz współcześnie. W tego rodzaju materiał ilustracyjny zaopatrzone jedynie hasła dotyczące Elbląga, Kłajpedy, Królewca, Radzyna Chełmińskiego, Świecia, Torunia i Zamku Bierzgłowskiego (s. 115, 205, 242, 243, 439, 538, 581, 625). Nieco większa ich liczba niewątpliwie byłaby interesującym uzupełnieniem treści na temat poszczególnych zamków, lecz jednocześnie znacznie zwiększyłaby objętość i tak już okazałej książki. Z uwagi na brak informacji o tym ze strony autora można jedynie przypuszczać, że było to podyktowane właśnie względami praktycznymi.

Jak wspomniano, treści zawarte w recenzowanym tu wydaniu katalogu zostały znacznie poszerzone, co było konieczne ze względu na dokonaną w historiografii w kolejnych latach po pierwszej jego edycji w wersji niemieckojęzycznej (1998) dużą liczbę nowych odkryć i ustaleń. Niekłamanym podziw

¹ Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014.

² Idem, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen* (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 11), München 1998.

³ Ibid., s. 335–702.

⁴ Ibid., s. 718–869.

czytelnika wzbudza fakt, że jeden autor podjął się wykonania tak tytanicznej pracy. Ogromne wrażenie robi zamieszczona przez T. Torbusa na końcu książki 134-stronicowa bibliografia, zawierająca wykaz uwzględnionych zbiorów ikonograficznych, źródeł (wyłącznie publikowanych), literatury przedmiotu, a nawet stron internetowych i „bezautorskich artykułów w sieci” (w tym akurat przypadku – w zdecydowanej większości o miernej wartości merytorycznej) (s. 633–767). Cóż z tego, skoro czytelnik na każdym kroku analizy katalogu spotyka się z sytuacją, że autor zamieszczał w bibliografii (zarówno w tej pod poszczególnymi hasłami, jak i w końcowej) opracowania, które nie zostały uwzględnione przy opracowywaniu opisów. Tymczasem wykorzystanie wszystkich zamieszczonych w wykazie pozycji niewątpliwie pozwoliłoby na uniknięcie wielu błędów i omyłek. By w tej ocenie nie być gołosłownymi, w niniejszym artykule autorzy wskażą najważniejsze uchybienia analizowanego tu katalogu zamków Torbusa.

Autor nigdzie nie wyjaśnił, dlaczego w ramach swojego dzieła zatytułowanego *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach* uwzględnia również, które nijak nie mieszczą się w tytułowej definicji. Chodzi tutaj o obiekty w: Chełmnie (nie zachował się żaden ślad po krótko istniejącej tam w latach siedemdziesiątych–osiemdziesiątych XIII w. siedzibie komtura), Lochstedt, Szczytnie, Tapiawie, Unisławiu (po tamtejszym zamku komturskim z przełomu XIII i XIV w. nie pozostało nic), Wystruci czy Zantyrze. Trzeba się więc było zdecydować: albo przygotować katalog wszystkich zamków krzyżackich w Prusach, albo też wyłącznie „konwentualnych”, a więc regularnych bądź komturskich, tworząc precyzyjną definicję tych obiektów i ściśle się jej trzymając.

Jeśli chodzi o najistotniejsze błędy merytoryczne katalogu, jak w soczewce widać je w omówieniu zamku w Pokarminie (Brandenburgu). Nie analizując źródeł a opierając się jedynie na przestarzałej literaturze przedmiotu, T. Torbus stwierdził, że tamtejszy komturski zamek wysoki zaczęto budować po 1267 r. i ukończono go około 1290 r. jako trójskrzydłowe założenie (s. 395, 400). Tymczasem z najnowszych badań (na podstawie dotąd nieuwzględnianych źródeł pisanych) wynika, że w rzeczywistości zaczęto go wznosić w latach osiemdziesiątych XIII w. (zapewne około 1283 r.), co zbiegło się z podjętą przez kierownictwo krzyżackie decyzją o ulokowaniu tam siedziby konwentu i komtura. W jakiejś formie (jedno główne skrzydło wraz z obiegającym całe założenie murem kurtynowym?) zamek był już gotowy w 1290 r. Natomiast dopiero na początku XIV w. (przed 1306 r.) uzyskał formę dwu- lub trójskrzydłową na planie prostokąta⁵. W wykazie literatury (a także w końcowej bibliografii – s. 704) Torbus podał najnowsze opracowanie na temat zamku pokarmińskiego, jednak

⁵ Sławomir JÓZWIĄK, Janusz TRUPINDA, *Czas powstania krzyżackiego komturstwa w Pokarminie (Brandenburg) a kwestia chronologii wznoszenia tamtejszego zamku*, *Studia z dziejów średniowiecza*, t. 23: 2019, s. 100–113, DOI: <https://doi.org/10.26881/sds.2019.23.04>.

z rozbijającą szczerością stwierdził, że go nie czytał (s. 401). Motywów nie wyjaśnił. Inny problem merytoryczny pojawił się na marginesie omawiania przez T. Torbusa zamku komturskiego w Kłajpedzie. Tym razem uwzględnił on najnowsze badania na jego temat, zarzucił jednak ich autorowi (oraz wcześniejszym uczonym), że nie znali, a co za tym idzie – nie wzięli pod uwagę dotyczącego go ważnego źródła z 1336 r., o którym wspomnieli aż trzykrotnie. Odesłał zarazem czytelnika do historycznej części hasła (s. 199–201). Tymczasem tam nie ma mowy o jakimkolwiek odkrytym rzekomo przez niego nowym, a dotąd nieznanym źródle (s. 194–195). Brakuje również informacji o takim w końcowym spisie bibliograficznym (s. 649–654). Nie wiadomo więc, o jakim odkryciu byłaby tutaj mowa, a co za tym idzie – na czym miałyby polegać własny wkład Torbusa w badania nad zamkiem kłajpedzkim w średniowieczu. Z kolei rozważania autora nad warownią krzyżacką w mieście Chełmnie są niezmiernie chaotyczne. Już samo ujęcie tego hasła w katalogu jest bardzo wątpliwe (o czym była mowa wyżej). W rezultacie czytelnicy otrzymują mieszaninę przypadkowych faktów z dziejów miasta w XIII – pierwszych dekadach XIV w. Niemieccy badacze już w końcu XIX w. sugerowali, że jakiś obiekt krzyżacki istniał w miejscu późniejszego klasztoru cysterek, przy czym była to zwykła spekulacja, niepoparta jakimikolwiek dowodami źródłowymi. W tej sprawie autor nie wie nic więcej niż uczeni sprzed 150 lat. Na marginesie, T. Torbus w *Historii* (kalendarium) podaje, że w 1244 r. nastąpiło „hipotetyczne założenie cegielni dominikańskiej w Chełmnie” (s. 63). Przywołuje zarazem książkę Tomasza Jasińskiego z 1980 r. (s. 63, 700), w której badacz ten bezspornie udowodnił, że kluczowy dokument informujący o tej cegielni należy datować na rok 1294⁶. Wyglądałoby więc to tak, jakby T. Torbus w rzeczywistości nie czytał książki poznańskiego uczonego, bo skoro T. Jasiński rozstrzygnął kwestię tej daty, to po co podawać fałszywe informacje? W przypadku zamku komturskiego w Nieszawie na Kujawach (obecnie Mała Nieszawka) teoretycznie trudno byłoby wskazać Torbusowi opracowanie, którego by nie znał. W rzeczywistości autor miał problemy z przyswojeniem treści kluczowych z nich. Nieprawdziwe jest jego stwierdzenie, że według Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy⁷ tamtejszy „dom komtura” miały się znajdować na przedzamczu (s. 367). W rzeczywistości badacze ci, na podstawie analizy korespondencji urzędników krzyżackich z wielkim mistrzem z 1423 r., za najbardziej prawdopodobne miejsce jego lokalizacji wskazali któryś z paricharów tej warowni⁸. Torbus nie dostrzegł jednak przesłanek, by doszukiwać się

⁶ Tomasz JASIŃSKI, *Pierwsze lokacje miast nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna* (Biblioteczka Toruńska / Toruńskie Towarzystwo Kultury, nr 1), Toruń 1980, s. 44–45.

⁷ Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 141–142.

⁸ Ibid.

budynku zajmowanego przez komtura poza czworobokiem zamku głównego (wbrew informacjom zawartym w korespondencji urzędników krzyżackich z 1423 r.), ale w zamian nie zaproponował żadnej własnej koncepcji w tej sprawie (s. 367–368).

Poważne błędy pojawiają się w przedstawieniu historii zamku w Toruniu. Pod rokiem 1231 autor przywołuje „założenie drewniano-ziemnej warowni «Vogelsang» wokół starego dębu, który jakoby służył również obronie. Miejsce to znajdowało się prawdopodobnie w odległości około 6 kilometrów na zachód od dzisiejszego miasta” (s. 549). Warownię tę utożsamia więc z obiektem obronnym w Starym Toruniu (obecnie wieś o tej samej nazwie), co jest błędne. Jak już dawno wykazano w literaturze przedmiotu, Vogelsang znajdował się w miejscu dzisiejszego Podgórza, obecnie będącego lewobrzezną dzielnicą Torunia⁹. Na toruńskim zamku wysokim, wbrew twierdzeniu autora, nigdy nie było krużganku okalającego dziedzińiec (s. 554–555), gdyż – jak wynika z etymologii tej nazwy – w takim przypadku warownia ta musiałaby mieć charakter regularny (cztery zabudowane skrzydła)¹⁰. W rzeczywistości do wewnętrznej komunikacji w przestrzeni dziedzińca zamku toruńskiego służyły dwa ganki: starszy – przy skrzydle południowym i młodszy – przy skrzydle wschodnim. Trudno powiedzieć, dlaczego Torbus ze Starym Toruniem wiąże wydarzenia z lat 1410–1411, kiedy to rzekomo utrzymywała się tam załoga krzyżacka i ścięto wówczas tamtejszego „komtura domowego” (s. 551). Autor powołał się przy tym na publikację Krzysztofa Kwiatkowskiego. Tymczasem z analiz tego badacza wynika, że wspomniany urzędnik krzyżacki rezydował na zamku w Toruniu, a ścięli go tamtejsi mieszczanie¹¹. W dalszej części kalendarium (*Historia*) zwraca uwagę nieprawidłowa data pobytu w warowni toruńskiej biskupa włocławskiego Jana Kropidły, w czasie której zobowiązał się on do niewystępowania przeciwko zakonowi krzyżackiemu. Autor umieścił to wydarzenie pod rokiem 1411 (s. 551, 568). Odwołał się przy tym do artykułu S. Józwiaka i J. Trupindy, błędnie jednak interpretując zawarte w nim ustalenia. Na 1411 r. (prawdopodobnie po 9 lipca) datowana jest bowiem zachowana relacja zawierająca zarzuty wobec tego biskupa za jego zdradziecką postawę

⁹ W tej kwestii zob. w: Tomasz JASIŃSKI, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, *Zapiski Historyczne*, t. 46: 1981, z. 4, s. 21–23; Sławomir JÓZWIĄK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 87, z. 3), Toruń 1997, s. 59; Marian DYGO, *Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian BISKUP, Roman CZAJA, Warszawa 2008, s. 64.

¹⁰ W tej kwestii zob. w: S. JÓZWIĄK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie*, s. 283–294.

¹¹ Krzysztof KWIATKOWSKI, *Wyprawa letnia 1410 roku*, [in:] Sławomir JÓZWIĄK, Krzysztof KWIATKOWSKI, Adam SZWEDA, Sobiesław SZYBKOWSKI, *Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 495–496.

względem Zakonu między lipcem 1410 a początkiem 1411 r. Sama wizyta Jana Kropidły w zamku toruńskim miała miejsce 29 VI 1410 r.¹² W analizie głównej wieży tej warowni autor nie uwzględnił omawianego już w literaturze listu komtura toruńskiego do wielkiego mistrza z drugiej lub początku trzeciej dekady XV w., z którego wynika, że na poziomie wyższej (trzeciej?) kondygnacji istniało przejście z wieży na ganki strzelnicze, zapewne skrzydła wschodniego zamku wysokiego¹³. W świetle tego źródła można z powodzeniem zakwestionować sugestię Torbusa, że brakuje dowodów na istnienie w tym skrzydle ganku obronnego (s. 557). Chaotyczne są rozważania autora na temat lokalizacji „gemachu” (czyli oddzielnej siedziby) komtura toruńskiego. Przedstawiając stan badań, autor kilkakrotnie zgadza się z ustaleniami tych uczonych, którzy twierdzili, że znajdował się on wśród budynków umiejscowionych w zachodnim parchamie na północ od bramy wjazdowej na zamek wysoki (s. 558, 566–569), by na końcu swoich rozważań stwierdzić, że „domu komtura [...] należy szukać w ciągu zachodnim budynków na górnym przedzamczu” (s. 574). Problem polega na tym, że przyjmując taką koncepcję, Torbus całkowicie neguje treść listu toruńskiego komtura zamkowego do jego pryncypała ze stycznia 1420 r., informującego o pożarze części obiektów zamkowych, w tym „gemachu” komtura, którego położenie na podstawie zawartych tam danych da się całkiem dokładnie wskazać¹⁴. Innymi słowy, autor odrzucałby informacje zawarte w treści źródła z epoki.

Co się tyczy układu przestrzennego zamku wysokiego w Gniewie, T. Torbus, uwzględniając ustalenia dotychczasowych badaczy, zwrócił uwagę na przeprowadzoną na początku XV w. jego przebudowę. Wskazał również na budynek w północno-wschodnim narożniku wschodniego parchamu (z początku XV w.?), dopatrując się tam „domu komtura”. Dalej jednak stwierdził bez jakiegokolwiek uzasadnienia, że „mieszkanie” Michała Kuchmeistera (po jego dymisji z godności zwierzchnika Zakonu w 1422 r.) znalazło się w północnym skrzydle zamku wysokiego (s. 136, 144–145, 148). Ta propozycja Torbusa w świetle badań nad parchamami i przedzamczami zamków krzyżackich w Prusach, a wyłącznie w tych przestrzeniach wznoszono obiekty mieszkalne dla komturów i zakonnych dostojników¹⁵, jest nie do przyjęcia. W Gniewie wymogi siedziby dla byłego wielkiego mistrza jak najbardziej spełniałby natomiast obiekt zlokalizowany w północno-wschodnim narożniku wschodniego parchamu.

¹² Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Topografia i układ przestrzenny krzyżackiego zamku komturskiego w Toruniu w świetle średniowiecznych źródeł pisanych*, *Zapiski Historyczne*, t. 81: 2016, z. 3, s. 20–21, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2016.31>.

¹³ *Ibid.*, s. 11.

¹⁴ Dokładna analiza tego źródła w: *ibid.*, s. 11, 17–18, 22–23.

¹⁵ S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie*, s. 109–146.

Z racji okazałego kompleksu zamkowego, relatywnie dużej liczby zachowanych źródeł i ogromnej literatury przedmiotu siłą rzeczy najobszerniejsze w katalogu (s. 278–363) jest hasło dotyczące stołecznej warowni malborskiej. Podobnie jak wyżej, teoretycznie odnosi się wrażenie, że T. Torbus w trakcie jego tworzenia uwzględnił całą dotychczasową (także najnowszą) literaturę przedmiotu. Wnikliwsze przyjrzenie się tekstowi prowadzi jednak do wniosku, że części z przywołanych przez siebie opracowań autor albo w ogóle nie czytał, albo też zapoznał się z nimi na tyle pobieżnie, że zawarte w nich ważne ustalenia przeoczył. Jeżeli w początkowym fragmencie hasła (*Historia*) Torbus zauważa, że w 1979 r. Jan Powierski udowodnił, iż dokument lokacyjny miasta Malborka rzekomo z 1276 r. faktycznie został wystawiony w 1286 r., to po co w ogóle umieszcza tę błędną datę (1276) w kalendarium historii stołecznej warowni (s. 278, 332)? Prowadzi to tylko u czytelnika do chaosu poznawczego. Rozpoczynając opis układu przestrzennego malborskiego zamku wysokiego, Torbus wspomniął o głębokiej na 18 m studni na dziedzińcu (s. 287). Nie wyjaśnił jednak, że jest to jej obecna głębokość. W średniowieczu była ona znacznie większa, co potwierdza m.in. wzmianka z 1414 r., informująca o zakupie liny studziennej o długości 14 sążni¹⁶, a także zapis w powstałej 151 lat później lustracji, z którego wynika, że głębokość studni wynosiła około 27 m¹⁷. Skoro niedawno na podstawie źródeł pisanych jednoznacznie udowodniono, że krużganek zamku wysokiego istniał już w 1330 r. (w nim przy wyjściu z kościoła NMP został zamordowany wielki mistrz Werner von Orseln)¹⁸, to dlaczego Torbus powołuje się na dawną i nieściłą chronologię jego wznoszenia proponowaną m.in. przez Tadeusza Jurkowlanica¹⁹ (s. 292)? Nazwa „Złota Brama” (portalu prowadzącego do głównego kościoła zamkowego) nie pojawia się po raz pierwszy – jak informuje autor – w 1417 (s. 296) a w 1400 r.²⁰ Odnosząc się do podpiwniczenia południowego skrzydła zamku wysokiego, T. Torbus wspomniął, że nakryte sklepieniem kolebkowym wewnątrz po stronie wschodniej być może mieściło piekarnię (s. 299), choć nieco dalej funkcję tę przypisał pomieszczeniu o krzyżowo-żebrowym sklepieniu opartym na jednym filarze, zlokalizowanym w przyziemiu skrzydła zachodniego (s. 301). Prowadzone w ostatnich latach badania historyków, bazujące na źródłach pisanych z XIV

¹⁶ *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*, hrsg. v. Walther ZIESEMER, Königsberg 1911 (dalej cyt. AMH), s. 149.

¹⁷ Sławomir JÓZEWIAK, Janusz TRUPINDA, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2019, s. 353.

¹⁸ *Ibid.*, s. 347–348.

¹⁹ Tadeusz JURKOWLANIEC, *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach* (Studia z Historii Sztuki, t. 42), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 181.

²⁰ *Ibid.*, s. 140.

i XV w. dowiodły jednak, że piekarnia znajdowała się na poziomie przyziemia skrzydła południowego²¹. Pozostając jeszcze przy malborskim zamku wysokim, w opisie kościoła/kaplicy św. Anny Torbus wspominał o znajdujących się tam trzech z 11 płyt nagrobnych wielkich mistrzów: Dietricha von Altenburg, Heinricha Dusemera i Heinricha von Plauen (s. 294). Należy szerzej odnieść się do tej kwestii. Jak wynika z najnowszych badań, płytę drugiego z wymienionych zwierzchników Zakonu (zm. 1353) trzeba uznać za najprawdopodobniej najstarszą oraz wykonaną przed tą wspominającą Dietricha von Altenburg (zm. 1341) i jego następców²². Oto bowiem z inskrypcji zamieszczonej na płycie nagrobnej wielkiego mistrza Dietricha wynika, że pod nią (w krypcie) spoczywają kolejni zwierzchnicy Zakonu. Odrębną wykonano dopiero dla Heinricha von Plauen (zm. 1429)²³. Nie ma zatem żadnych podstaw do doszukiwania się w kaplicy św. Anny aż 11 płyt nagrobnych poszczególnych wielkich mistrzów. Przeprowadzona przez Torbusa rekonstrukcja układu przestrzennego wschodniej i północnej części głównej kondygnacji „pałacu” zwierzchników Zakonu, bazująca na zasadniczo abstrahujących od źródeł pisanych propozycjach Christofera Herrmanna²⁴ (s. 314–315), jest w dużej części nie do przyjęcia²⁵. Przy okazji: „Kämmerer” wielkich mistrzów nie był „kamerdynerem” (s. 314), lecz komornikiem²⁶, natomiast „gemach” malborskiego skarbnika był po raz pierwszy wzmiankowany w źródłach nie pod rokiem 1404 (s. 325–326), a 1398²⁷.

Kolejne błędy można zauważyć w przedstawionej przez autora charakterystyce parchamu otaczającego malborski zamek wysoki. W jego południowo-wschodnim narożniku T. Torbus umiejscowił Wieżę Wróblą, a obok niej

²¹ Ibid., s. 425.

²² Tadeusz JURKOWLANIEC, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 285–292; Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia braci Zakonu Niemieckiego w średniowiecznych Prusach. Kilka uwag w kontekście funkcjonowania kaplicy św. Anny*, [in:] *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz HOCHLEITNER, Mariusz MIERZWIŃSKI, Malbork 2016, s. 34.

²³ S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Pogrzeby*, s. 33–34.

²⁴ Christofer HERRMANN, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Petersberg 2019, s. 168–185, 223–235.

²⁵ W kontrze do tego zob. w: Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Die Benennung und Bestimmung der Räume im südlichen Repräsentativteil des Geschosses des zweiten „Hochmeisterpalastes” auf der Marienburg im Mittelalter im Lichte der Schriftquellen*, *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, vol. 26: 2021, s. 315–340, DOI: <https://doi.org/10.12775/OM.2021.012>; Sławomir JÓZWIAK, Adam SZWEDA, *Dwór wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego w Malborku. Siedziba i świeckie otoczenie średniowiecznego władcy zakonnego*, Toruń 2022, s. 104–137.

²⁶ S. JÓZWIAK, A. SZWEDA, *op.cit.*, s. 200–225.

²⁷ S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Organizacja*, s. 274–275.

„tak zwany dom Dietricha (*Herrn Dietrichs Gemach*)” (s. 302, 303). W rzeczywistości Wieża Wróbla (nazywana również „Sperlink” lub „Sperlik”) znajdowała się przy Bramie Szewskiej, w południowej części zewnętrznych murów obronnych zamku²⁸. Z kolei z „gemachem” Dietricha (von Legendorf) można utożsamiać wybudowaną w drugiej dekadzie XV w. basztę w południowo-wschodnim narożniku muru oporowego parchamu²⁹. Niewłaściwe określenie elementu umocnień autor zamieścił w opisie „trzeciej linii muru obwodowego z basztami i bramami”, w którym basztę flankującą od południa Bramę Snycerską nazwał „basztą Podskarbiego” (s. 318). Prawidłową jej nazwą jest „Baszta Podstarościę”³⁰.

Odnosząc się do ogólnych błędów merytorycznych katalogu T. Torbusa, w pierwszej kolejności zwraca uwagę konsekwentne doszukiwanie się przez autora pomieszczeń określanych jako „kapitularze” w obrębie niemal każdego zamku krzyżackiego (s. 33 n.), co jest sprzeczne z przeprowadzonymi w ostatnich latach przez historyków analizami źródeł pisanych, z których wynika, że w tego typu warowniach nie istniały wnętrza o takiej funkcji (i o takiej nazwie), a różnego rodzaju kapituły zakonne odbywały się w refektarzach³¹. Także w swojej publikacji z 2014 r. Torbus był przekonany o obecności w zamkach krzyżackich w Prusach „kapitularzy”, co było już przedmiotem krytyki ze strony historyków³². Oczywiście autorowi są znane ustalenia na ten temat, ale niezmiennie (i bez dowodzenia swoich racji) się z nimi nie zgadza: „Niewymieniane *explicite* w źródłach zakonnych kapitularze, według Józwiaka i Trupindy po prostu nie istniały, co według mnie [Tomasza Torbusa – D.S., S.J.] kłóci się z faktem obecności na przykład w Radzynie dwóch sal, jednej do posiłków w skrzydle południowym, drugiej, o staranniejszej dekoracji architektonicznej, do życia wspólnotowego w skrzydle wschodnim” (s. 8). Wydaje się jednak, że gdyby rzeczywiście jedno z pomieszczeń w układzie przestrzennym krzyżackich zamków wysokich przeznaczano na „kapitularz”, to wówczas w średnio-wiecznych źródłach pisanych zachowałby się na ten temat jakiś ślad. A takich brak. W tym kontekście należy jeszcze wspomnieć o problemach z właściwym wskazywaniem lokalizacji refektarzy, co jest rezultatem nieuwzględniania przez autora opracowań poruszających tę kwestię. Salę jadalną w przestrzeni krzyżackiej warowni w Prusach sytuowano z reguły na poziomie pierwszej

²⁸ Ibid., s. 67.

²⁹ Ibid., s. 349.

³⁰ Ibid., s. 67.

³¹ Zob. chociażby w: S. JÓZWIĄK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie*, s. 310–326.

³² Ibidem, *O zamkach konwentualnych państwa krzyżackiego w Prusach na marginesie najnowszej książki Tomasza Torbusa*, *Zapiski Historyczne*, t. 79: 2014, z. 4, s. 176–177, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2014.20>.

kondygnacji, a przy niej (w tym samym lub sąsiednim skrzydle) był umiejscawiany kościół zamkowy. Taka konfiguracja tych wnętrz jest wymieniana w odniesieniu do kilkunastu obiektów zamkowych w kilkudziesięciu średniowiecznych źródłach proveniencji krzyżackiej³³. Tymczasem autor przy świątyniach niezmiennie umiejscawia kapitularze albo (ze znakiem zapytania) kapitularze, albo refektarze (s. 33 n.). A przecież w przypadku Brodnicy, Gniewu, Ostródy, Świecia czy Tucholi Torbus sam powoływał się na stosowane w nowożytnych lustracjach polskich rzeczowniki „rantarz”, „ramtarz” lub „rymtarz” (s. 51, 143, 375, 519, 584), których używano na określenie zamkowych refektarzy³⁴. Tym samym właściwe wskazanie funkcji tych pomieszczeń w czasach krzyżackich nie powinno nastroczać żadnych problemów, lecz Torbus najwyraźniej nie rozumie znaczeń tych wyrażen, gdyż określane w ten sposób w lustracjach nowożytnych wnętrza w obrębie przywołanych wyżej zamków nadal uznaje za kapitularze, czy też kapitularze lub refektarze. Przykładowo: w opisie warowni w Brodnicy autor zaznaczył, że zastosowany w lustracji z 1565 r. rzeczownik „wielki rantarz” „może oznaczać zarówno refektarz, jak i kapitularz” (s. 51), co jest oczywistą nieprawdą. Dodatkowo należy podkreślić, że pomocne przy wskazywaniu właściwej lokalizacji refektarzy w przestrzeni zamków krzyżackich są także dwupoziomowe piece akumulacyjne (zachowane do dziś *in situ* lub których reliktów odkrywanych są podczas badań archeologicznych³⁵), gdyż w zdecydowanej większości wykorzystywano je właśnie do ogrzewania refektarzy, na co jednoznacznie wskazują informacje zawarte w źródłach pisanych³⁶.

Przy prezentowaniu historii zamków autorowi stosunkowo często zdarzają się błędy rzeczowe i faktograficzne. Do wzmiankowanego w kronice Piotra z Dusburga najazdu Jaćwiegów na Brodnicę nie doszło „około 1268 r.,” jak to ujął T. Torbus (s. 42), lecz w 1262 r.³⁷ W *Historii* (kalendarium) sporządzonym dla tamtejszego zamku autor wspominał wizytę budowniczego Mikołaja Fellensteina w roku 1415, podczas której „prawdopodobnie” miała miejsce „budowa wieży w murze parchamu” (s. 43). Rzeczywiście w księdze wydatków

³³ Iidem, *Krzyżackie*, s. 326–342.

³⁴ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 35, red. Krystyna WILCZEWSKA, Lucyna WORONCZAKOWA, Warszawa 2011, s. 129.

³⁵ Na obecność tego rodzaju urządzeń grzewczych mogą wskazywać nie tylko pozostałości ich konstrukcji (komory paleniskowa i akumulacyjna), lecz także płyty posadzkowe z otworami wylotów kanałów ciepłych. Zob. Dominika SZCZUPAK, *Higiena i zdrowie na zamkach w państwie krzyżackim w Prusach (XIII–XV w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych* (praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Toruń 2021, s. 113–123.

³⁶ Zob. chociażby: S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie*, s. 261–264; D. SZCZUPAK, op.cit., s. 127–128.

³⁷ S. JÓZWIAK, op.cit., s. 201, 211.

malborskiego komtura zamkowego odnotowano w tym czasie wyjazd Fellensteina do Brodnicy, przy czym zapis ten nie zawiera żadnych przesłanek do formułowania przypuszczeń o pracach budowlanych prowadzonych przy umocnieniach tamtejszego parchamu³⁸. Autor nie był jednak konsekwentny w określaniu obiektu rzekomo wznoszonego wówczas przez tego budowniczego, gdyż przy opisie „przedzamcza wewnętrznego” wskazał na basztę („cylindryczna wieża”) w północno-wschodnim narożniku muru obwodowego tej części założenia zamkowego (s. 52).

W omówieniu topografii zamku w Grudziądzu Torbus wydzielił „przedzamcze północne”, które w roku 1739 miało być określane jako folwark zamkowy Fiewo (s. 181). Tymczasem tę część założenia zamkowego można w rzeczywistości utożsamiać z „przedzamczem zachodnim”, zrekonstruowanym przez Bogusza Wasika na podstawie nowożytnych źródeł pisanych i ikonograficznych³⁹. Z przeprowadzonych przez tego badacza analiz nie wynika, by obszar ten był jakimś folwarkiem, jak to zinterpretował Torbus. A z racji tego, że w lustracji z 1739 r. wymieniono „fortkę do folwarku Fiiewa”⁴⁰, ten z oczywistych względów nie mógł stanowić części założenia zamkowego. Ponadto o tym, że znajdował się on poza terenem grudziądzkiej warowni może świadczyć treść lustracji sporządzonej w 1664 r.⁴¹ W tym kontekście trzeba także zwrócić uwagę na dokonaną przez autora charakterystykę przedzamcza w Radzynie Chełmińskim. Według niego po północnej stronie zamku zlokalizowane było „trzęcie przedzamcze lub nieufortyfikowany folwark domeny (tak zwany «Viehhof», stąd pochodzenie do dziś używanej nazwy miejscowości Fijewo – od niem. «Viehhof»)” (s. 429). Jednak T. Torbus nie wziął najwidoczniej pod uwagę ustaleń poczynionych przez historyków, a z nich wynika, że pod terminem „Viehoff” należy rozumieć obory, z reguły mieszczące się w obrębie przedzamczy⁴², a nie zewnętrzny folwark. W przypadku warowni w Świeciu autor nie uwzględnił istotnych informacji zawartych w nowożytnych źródłach pisanych. Według niego w kondygnacji piwnicznej wschodniego skrzydła zamku wysokiego znajdowały się dwa pomieszczenia (s. 520). Tymczasem lustracja

³⁸ „Item 1½ m. eynem furman, der Fellensteyn ken Strosperg und heer wider [furte] mit des meisters geheise”, AMH, s. 185.

³⁹ Bogusz WASIK, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku*, [in:] *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2012, s. 63.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ „Niedaleko zamku jest folwark, Fiiowo nazwany [...]”; *Opis królewskich w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. Józef PACZKOWSKI, Toruń 1938, s. 90.

⁴² S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie*, s. 223–224.

z 1565 r. informuje o pięciu wnętrzach na tym poziomie, na co zwrócili już uwagę Maria Spławska-Korczak⁴³ i Bogusz Wasik⁴⁴.

W materiałach ilustracyjnych do charakterystyki 20 obiektów autor zamieścił nowożytny plany i widoki (s. 59 n.), które mają istotne znaczenie dla badań nad układem przestrzennym zamków. Co najmniej przy trzech z nich można było lepiej wykorzystać tę ikonografię. W przypadku Brodnicy Torbus wydzielił dodatkowo „przedzamcze zewnętrzne” w miejscu opisanym w lustracji z 1695 r. jako „suburbium” (s. 52), jednak obszar ten nie był częścią założenia zamkowego. Tu istotne znaczenie ma plan z 1743 r., na którym areał ten scharakteryzowano jako „Der Schloßgrund genant Kamienko”⁴⁵, co zostało przetłumaczone jako „jurydyka zamkowa, zwana Kamienko”⁴⁶. Co więcej, gdyby omawiany teren rzeczywiście był drugim przedzamczem, to wówczas niewątpliwie byłby on skomunikowany z pierwszym, a tymczasem zarówno na przywołanym wyżej planie, jak i w zachowanych źródłach pisanych nie odnotowano żadnej bramy w tamtym kierunku.

W opisie położenia zamku w Gniewie Torbus stwierdził, że między nim a miastem znajdowała się nawodniona fosa (s. 138–139). Nie ma jednak żadnych podstaw do formułowania takich wniosków. Zresztą sam autor zauważył, że „zamek położony jest we wschodniej części południowo-wschodniego krańca lekko pochyłego płaskowyżu, opadającego stromo od wschodu ku Wiśle, od południa ku Wierzycy” (s. 138), zatem na pewno fosa nie mogła być zasilana wodami z tych dwóch rzek, gdyż uniemożliwiała to różnica poziomu terenu. Tymczasem o istnieniu tam suchej fosy świadczy zamieszczony w części ilustracyjnej plan miasta i zamku sporządzony przez Dahlbergha w 1656 r. (s. 153, il. 77). Nawodnione fosy zaznaczono tam jedynie po zachodniej i północnej stronie miasta oraz wokół zamku wysokiego. Natomiast ta między zamkiem a miastem była sucha. Zwróciła już zresztą na to uwagę Elżbieta Choińska-Bochdan w analizie dwóch siedemnastowiecznych planów⁴⁷.

Do przygotowania katalogu autor wykorzystywał także wyniki badań archeologiczno-architektonicznych, zwłaszcza najnowszych, np. tych zrealizowanych

⁴³ Maria SPŁAWSKA-KORCZAK, *Zamek krzyżacki w Świeciu. Próba rekonstrukcji zamku wysokiego w średniowieczu*, Toruń 2014, s. 155.

⁴⁴ Bogusz WASIK, *Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, t. 300: 2018, nr 2, s. 224, DOI: <https://doi.org/10.51974/kmw-134886>.

⁴⁵ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1998, ryc. 112.

⁴⁶ Marian ARSZYŃSKI, *Opisy rysunków*, [in:] *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1998, s. 238.

⁴⁷ Elżbieta CHOIŃSKA-BOCHDAN, *Z badań nad początkami Gniewu nad Wisłą, Pomorania Antiqua*, t. 14: 1990, s. 72–73.

przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w ramach interdyscyplinarnego projektu badawczego „Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata”. W wielu przypadkach jednak czynił to w sposób dalece niepełny. Szereg ustaleń pominął, a należało się do nich odwołać nie tylko przy zagadnieniach układów przestrzennych i form architektonicznych zamków, lecz także przy omawianiu stanu badań. W pierwszej kolejności można tu przywołać przykład warowni komturskiej w Nieszawie (Małej Nieszawce; s. 363–369), gdzie w 2014 r. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Łodzi przeprowadziło badania nieinwazyjne z zastosowaniem metod geofizycznych. Uchwycono wówczas anomalie wskazujące na zaleganie relikwów architektonicznych i zasypisk fos otaczających założenie zamkowe. Wyniki tych ustaleń nie zostały jeszcze zaprezentowane w drukowanej publikacji, ale są dostępne na stronie internetowej⁴⁸. W przypadku zamku w Toruniu (s. 549–581) Torbus nie uwzględnił rezultatów badań Lidii Grzeszkiewicz-Kotlewskiej z lat 1999–2000 (przy ul. Podmurnej 4–10) oraz z 2001 r. (przy ul. Podmurnej 14), podczas których odsłonięto część fundamentową zachodniego muru obwodowego przedzamcza⁴⁹. Braki można także dostrzec w opisie topografii i układu przestrzennego zamku w Rogóźnie (s. 462–477). W treści hasła autor pominął rezultaty wykopalisk przeprowadzonych w 1975 r. w południowo-wschodniej części drugiego przedzamcza przez Ryszarda Boguwolskiego oraz przez Andrzeja Kołę, Ryszarda Boguwolskiego i Mariana Kochanowskiego w 1977 r., choć sporządzone z nich dokumentacje uwzględnił w bibliografii (s. 646).

Tomasz Torbus nierzadko ma także problemy z interpretacją wyników badań archeologicznych. Dobrym przykładem jest baszta w południowo-zachodnim narożniku parchamu zamku golubskiego. Autor sformułował tezę, że po 1422 r. mogła ona pełnić funkcję gdaniska (s. 161). Jest to jednak bardzo wątpliwe, gdyż z dotychczasowych badań zamków krzyżackich w Prusach, w przypadku których istnieje możliwość wskazania lokalizacji tego typu obiektów sanitarnych, wynika, że nigdy nie były one lokalizowane od strony wjazdów w przestrzeń zamków wysokich, co mogło być uwarunkowane m.in.

⁴⁸ *Mała Nieszawka*, <https://staranieszawa.wordpress.com/mala-nieszawka/> [dostęp z 28 XII 2023 r.].

⁴⁹ Lidia GRESZKIEWICZ-KOTLEWSKA, „Sprawozdanie z badań archeologicznych przy ul. Podmurnej 4–10 w Toruniu (międzymurze). Obszar AZP 40–43, stanowisko w miejscowości 56, stanowisko na obszarze 110” (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu [dalej cyt. WUOZ w Toruniu], sygn. A/0158), Toruń 2001; eadem, „Sprawozdanie z badań archeologicznych przy ul. Podmurnej 14 w Toruniu. Obszar AZP 40–43, stanowisko w miejscowości 426, stanowisko na obszarze 390” (archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. A/0174), Toruń 2001.

względnymi higienicznymi i estetycznymi⁵⁰. Udokumentowane gdanisko warowni w Golubiu znajdowało się przy elewacji skrzydła północnego. Pierwotnie miało arkadową konstrukcję, a po roku 1422 zastąpiono ją nową, nakrytą dwuspadowym dachem i zaopatrzoną w zamknięty pełnym łukiem otwór w dolnej partii, przez który nieczystości były odprowadzane na strome stoki quasi-półwyspu wysoczyzny morenowej lub przez który oczyszczano zbiornik ustępowy (jeśli takowy tam istniał)⁵¹. Omawiając zamek w Papowie Biskupim, T. Torbus przywołał parcham i fosę (s. 387). Tymczasem przeprowadzone tam w ostatnich latach badania archeologiczne dowiodły, że tamtejszy zamek wysoki nie był otoczony parchamem⁵², a pozostałości ewentualnej fosy pomiędzy nim a przedzamczem nie zostały odkryte⁵³. Autor wspomniał natomiast o jej niepotwierdzonym istnieniu (s. 387). Pozostając przy zagadnieniu parchamów, niezgodne ze stanem faktycznym aktualnych badań informacje o nich Torbus podał także w odniesieniu do Starogrodu i Zamku Bierzgłowskiego. W pierwszej z wymienionych lokalizacji przytoczył informacje o murze oporowym poprowadzonym wokół zamku wysokiego (s. 494). Tymczasem w trakcie ostatnich badań wykopaliskowych ustalono, że parcham znajdował się jedynie po północnej i północno-wschodniej stronie⁵⁴. Natomiast w odniesieniu do Zamku Bierzgłowskiego wykonane przy jego zachodnim murze przypory autor potraktował jako potencjalny argument za doszukiwaniem się tam gdaniska (s. 615). Przed rozpoznaniem tego terenu metodą wykopaliskową rzeczywiście dopuszczano taką możliwość⁵⁵, lecz zrealizowane tam w ostatnich latach badania wykazały dziewiętnastowieczną metrykę przypór. W związku z tym zaproponowano inną lokalizację gdaniska: wiodący do niego ganek mógł wychodzić z poziomu pierwszej kondygnacji wschodniej części południowego skrzydła zamku wysokiego⁵⁶. Torbus wspominał, że podczas badań w Zamku Bierzgłowskim wykonano jeden duży wykop w przestrzeni parchamu oraz 54 wykopy

⁵⁰ D. SZCZUPAK, op.cit., s. 34.

⁵¹ Bogusz WASIK, *Zamek golubski w średniowieczu. Architektura i technika budowy*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, t. 304: 2019, nr 2, s. 205, DOI: <https://doi.org/10.51974/kmw-134838>; D. SZCZUPAK, op.cit., s. 24.

⁵² Bogusz WASIK, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*, Toruń 2016, s. 274. Niewykluczone, że krawędź tarasu ziemnego, na którym wzniesiono zamek wysoki, była wzmocniona częstokołem; ibid., s. 274.

⁵³ Ibid., s. 275; idem, *Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 2, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 94.

⁵⁴ Idem, *Zamki krzyżackie*, s. 60.

⁵⁵ Zob. np. idem, *Budownictwo zamkowe*, s. 267.

⁵⁶ Idem, *Zamki krzyżackie*, s. 76.

sondażowe (s. 620). Podana przez niego liczba sondaży (54) jest błędna, gdyż wytyczono wówczas jedynie cztery⁵⁷.

W kwestiach fos zamkowych w recenzowanej książce nie brakuje nieścisłości. W części dotyczącej „przedzamcza wewnętrznego” w Pokrzywnie (nazywanego przez Torbusa także, pytanie czy zasadnie, „zamkiem średnim”) jest mowa o suchej fosie pomiędzy nim a zamkiem wysokim (s. 409). Tymczasem autor nie uwzględnił tu ostatnich ustaleń Bogusza Wasika, który szczegółowo przeanalizował wyniki badań z lat siedemdziesiątych XX w. i na podstawie zarejestrowanego wówczas układu stratygraficznego stwierdził brak takowej w tym miejscu⁵⁸. W Toruniu Torbus doszukiwał się nawodnionej fosy po zewnętrznej stronie parchamu (s. 558). Tu wystarczyłoby wziąć pod uwagę wyniki badań z 1960 i 2009 r. W ich trakcie w północno-wschodniej części dawnej fosy pomiędzy zamkiem wysokim a przedzamczem wytyczono dwa wykopy. W ich obrębie nie zarejestrowano jakichkolwiek warstw namuliskowych mogących wskazywać na stałą lub okresową obecność wody⁵⁹. Na tej podstawie można zatem stwierdzić, że fosa ta nigdy nie była nawodniona.

Konieczne jest także sprostowanie podanych przez Torbusa danych o kolejnej przebudowie zamku w Unisławiu w XIV w., w ramach której m.in. „na terenie międzymurza zbudowano na miejscu drewnianej kuchni faszwerkową, a także drugi obiekt (być może kuźnię), ponieważ «na samym zamku wysokim funkcjonowała kuźnia służąca do produkcji i naprawy militariów»” (s. 594). Związane z jej istnieniem nawarstwienia (przede wszystkim próchnica ze spalenizną i zalegającymi w niej licznymi grudkami żużli oraz przetopionego żelaza) w rzeczywistości zalegały na drugim poziomie osadniczym, datowanym na drugą połowę XIII – pierwszą ćwierć XIV w., zatem obiekt ten istniał jeszcze przed rozpoczęciem budowy murowanego zamku – w obrębie starszej warowni drewniano-ziemnej⁶⁰.

W katalogu stosunkowo często zdarzają się niepoprawnie podawane przez Torbusa lokalizacje pomieszczeń, a nawet samo umiejscowienie krzyżackich warowni w stosunku do sąsiadujących z nimi miast. „Piwnicę trapezową” autor umieścił w obrębie zachodniego skrzydła zamku wysokiego w Grudziądzu (s. 179). W rzeczywistości znajdowała się ona w północno-wschodnim

⁵⁷ Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis*, t. 1, red. idem, Toruń 2020, s. 87.

⁵⁸ B. WASIK, *Budownictwo zamkowe*, s. 82.

⁵⁹ Jadwiga CHUDZIAKOWA, Andrzej KOLA, *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu. Badania z 1958–1966 r.* (Prace Archeologiczne – Towarzystwo Naukowe w Toruniu, nr 6), Poznań 1974, s. 33, 36, 43, 47; Dokumentacja rysunkowa z badań Adama Chęcia na zamku w Toruniu w 2009 r. (zbiory Instytutu Archeologii UMK), sygn. 14/09, 15/09.

⁶⁰ M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw*, s. 66, 68.

narożniku tej części założenia zamkowego⁶¹. W przypadku Radzyna Chełmińskiego stwierdził, że zamek położony był na południe od miasta (s. 422), co jest błędem, gdyż zlokalizowany był po jego północnej stronie⁶². Analogiczną nieprawidłowość dostrzega się w odniesieniu do Kowalewa Pomorskiego, gdzie według Torbusa zamek miał graniczyć z murami miejskimi od zachodu (s. 208). W rzeczywistości miasto znajdowało się po jego wschodniej stronie, co jest wyraźnie widoczne na planie zamieszczonym w części ilustracyjnej (s. 215, il. 116). W tym miejscu niejako na marginesie należy zauważyć, że w opisie zamku kowalewskiego autor, przywołując odkrytą podczas badań archeologicznych kształtkę ceglana z wrytym wyobrażeniem przęśla sklepienia gwiaździstego, stwierdził, że był to motyw zdobniczy (s. 211). Jest to całkowicie błędna interpretacja, gdyż z analiz przeprowadzonych przez B. Wasikę wynika, że był to odręczny szkic roboczy, za pomocą którego mistrz murarski mógł coś tłumaczyć innemu rzemieślnikowi na placu budowy⁶³.

W przypadku kilku zamków autor na podstawie dostępnej literatury mógł zdecydowanie bardziej pogłębić prezentowane treści, uwzględniając ustalenia będące efektem ostatnich badań archeologicznych. Omawiając technikę budowy muru oporowego parchamu w Lipienku (s. 259), Torbus mógł wspomnieć, że do wysokości 6–7 m miał on kamienną konstrukcję, a wyżej – najprawdopodobniej ceglana. Co więcej, w jego południowo-wschodnim narożniku zaobserwowano negatyw drewnianego pała o średnicy 0,35–0,38 m, mającego zapewne wzmacniać konstrukcję tej części muru⁶⁴. W opisie odkrycia studni dostawianej do muru północnego skrzydła zamku wysokiego w Ostródzie (s. 372) wypadaloby jeszcze napisać o mieszanej (kamiennie-ceglanej) konstrukcji jej cembrowiny, której jedną stronę wpuszczono na szerokość nieco ponad 1 m w lico fundamentu północnego skrzydła. Ten fakt pozwala stwierdzić, że była budowana w tym samym czasie⁶⁵. Krótkiego uzupełnienia wymagałaby również informacja o studni na dziedzińcu zamku wysokiego w Szczytnie. Autor nie scharakteryzował dokładniej konstrukcji jej cembrowiny (zaznaczył jedynie, że była okrągła) (s. 502). Tymczasem z przeprowadzonych już pół wieku temu badań archeologicznych wiadomo, że miała ona kolisty rzut (nałożony znacznie później) jedynie w górnej części, natomiast w niższej (starszej)

⁶¹ Idem, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku*, [in:] *Zamek w Grudziądzu*, s. 373.

⁶² B. WASIK, *Budownictwo zamkowe*, s. 31, ryc. 5.

⁶³ Idem, *Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim*, *Ochrona Zabytków*, 2016, nr 2, s. 26. Analizy tego rysunku pozwoliły stwierdzić, że co najmniej jedno z pomieszczeń zamku wysokiego było nakryte sklepieniem gwiaździstym, a co za tym idzie – zostało wzniesione w pierwszej połowie XIV w.; *ibid.*, s. 25.

⁶⁴ Idem, *Zamki krzyżackie*, s. 81.

⁶⁵ Jerzy GULA, *Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 39: 1975, z. 3, s. 378.

wzniesiono ją z drewna dębowego na rzucie czworoboku⁶⁶. Z kolei w przypadku parchamu w Zamku Bierzgłowskim (s. 615) Torbus powinien wspomnieć o zachowanych dwóch kanałach w jego południowym murze oporowym, służących do odprowadzania nieczystości. Ma to o tyle istotne znaczenie, że taka ich lokalizacja pozwala w przyziemiu południowego skrzydła zamku wysokię doszukiwać się kuchni⁶⁷.

Nagłówki haseł w części katalogowej informują o nazwach krain historycznych oraz o współczesnych przynależnościach administracyjnych 39 obiektów zamkowych, lecz przy trzech z nich podane dane są błędne. W przypadku Dzierzgonia widnieje województwo warmińsko-mazurskie (s. 86), a powinno być pomorskie. Ostróda zlokalizowana była na obszarze dawnej Sasinii, a nie Pomezanii (s. 370). Z kolei Zantyr (w sąsiedztwie dzisiejszej wsi Biała Góra) położony był na terenie dzisiejszego województwa pomorskiego, a nie warmińsko-mazurskiego (s. 626).

Podsumowując, recenzowana książka charakteryzuje się przejrzystym układem treści i można by ją uznać za jeden z punktów wyjścia do dalszych badań nad uwzględnionymi w niej zamkami. Jednak przyjęty przez Tomasza Torbusa bardzo szeroki zakres terytorialny (cały obszar dawnego państwa zakonu krzyżackiego w Prusach) i rzeczowy, znaczny zakres podstawy źródłowej oraz pokazna literatura przedmiotu sprawiły, że autor nie ustrzegł się licznych błędów i nieścisłości faktograficznych oraz merytorycznych. Pokazuje to jednocześnie, jak w obecnych czasach ważne jest właściwe i wszechstronne przygotowanie warsztatowe do badań nad zagadnieniami krzyżackiego budownictwa zamkowego. Dla jego najpełniejszego i możliwie rzetelnego rozpoznania niezbędne jest zastosowanie szerokiego modelu badań interdyscyplinarnych, a najlepiej – wieloautorskich. Wymagane jest bowiem dokładne zapoznanie się ze średniowiecznymi i nowożytnymi źródłami pisanymi i ikonograficznymi, nie mówiąc już o dokumentacjach z prac badawczych (przede wszystkim archeologicznych) oraz bardzo licznych opracowaniach. Jak wykazano na wybranych jedynie przykładach, w odniesieniu do różnorodnych zagadnień dotyczących krzyżackiego budownictwa zamkowego w Prusach autor w wielu przypadkach niestety jedynie pobieżnie zapoznał się z zamieszczonymi przez niego w bardzo obszernej bibliografii opracowaniami, a niekiedy nie zrobił tego wcale. Wszystko to sprawia, że w stosunku do publikacji z 1998 r. prezentowane przez niego treści, zważywszy na skokowy rozwój badań, zostały poszerzone i uzupełnione w daleko niewystarczającym zakresie, a czytelnicy muszą sobie zdawać sprawę z licznych błędów zawartych w książce.

⁶⁶ Barbara BUCZEK-PLACHTOWA, *Szczytno*, [in:] *Informator Archeologiczny. Badania rok 1970*, red. Marek KONOPKA, Warszawa 1971, s. 248.

⁶⁷ B. WASIK, *Zamki krzyżackie*, s. 76.

BIBLIOGRAFIA

- Arszyński, Marian. "Opisy rysunków." In *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, edited by Marian Biskup, 185–251. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 1998.
- Biskup, Marian, ed. *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1998.
- Buczek-Płachtowa, Barbara. "Szczytno." In *Informator Archeologiczny. Badania rok 1970*, edited by Marek Konopka, 248. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, 1971.
- Choińska-Bochdan, Elżbieta. "Z badań nad początkami Gniewu nad Wisłą." *Pomorania Antiqua* 14 (1990): 51–99.
- Chudziakowa, Jadwiga and Andrzej Kola. *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Dygo, Marian. "Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)." In *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, edited by Marian Biskup and Roman Czaja, 53–78. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Gula, Jerzy. "Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie." *Wiadomości Archeologiczne* 39/3 (1975): 373–383.
- Herrmann, Christofer. *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2019.
- Jasiński, Tomasz. *Pierwsze lokacje miast nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna*. Toruń: Toruńskie Towarzystwo Kultury, 1980.
- Jasiński, Tomasz. "Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego." *Zapiski Historyczne* 46/4 (1981): 5–34.
- Józwiak, Sławomir. *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 1997.
- Józwiak, Sławomir and Adam Szweda. *Dwór wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego w Malborku. Siedziba i świeckie otoczenie średniowiecznego władcy zakonnego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Czas powstania krzyżackiego komturstwa w Pokarminie (Brandenburg) a kwestia chronologii wznoszenia tamtejszego zamku." *Studia z dziejów średniowiecza* 23 (2019): 100–113. <https://doi.org/10.26881/sds.2019.23.04>.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Die Benennung und Bestimmung der Räume im südlichen Repräsentativteil des Geschosses des zweiten 'Hochmeisterpalastes' auf der Marienburg im Mittelalter im Lichte der Schriftquellen." *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 26 (2021): 315–340. <https://doi.org/10.12775/OM.2021.012>.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.

- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "O zamkach konwentualnych państwa krzyżackiego w Prusach na marginesie najnowszej książki Tomasza Torbusa." *Zapiski Historyczne* 79/4 (2014): 173–196. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2014.20>.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2019.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia braci Zakonu Niemieckiego w średniowiecznych Prusach. Kilka uwag w kontekście funkcjonowania kaplicy św. Anny." In *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, edited by Janusz Hochleitner and Mariusz Mierzwiński, 27–36. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2016.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Topografia i układ przestrzenny krzyżackiego zamku komturskiego w Toruniu w świetle średniowiecznych źródeł pisanych." *Zapiski Historyczne* 81/3 (2016): 7–35. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2016.31>.
- Jurkowlaniec, Tadeusz. *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk and Łódź: Polska Akademia Nauk, 1989.
- Jurkowlaniec, Tadeusz. *Nagrobki średniowieczne w Prusach*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2015.
- Kwiatkowski, Krzysztof. "Wyprawa letnia 1410 roku." In Sławomir Jóźwiak, Krzysztof Kwiatkowski, Adam Szweda and Sobiesław Szybkowski. *Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, 238–563. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2010.
- "Mała Nieszawka." Accessed December 28, 2023. <https://staranieszawa.wordpress.com/mala-nieszawka/>
- Splawska-Korczak, Maria. *Zamek krzyżacki w Świeciu. Próba rekonstrukcji zamku wysokiego w średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014.
- Szczupak, Dominika. "Higiena i zdrowie na zamkach w państwie krzyżackim w Prusach (XIII–XV w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych." Master's diss., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021.
- Torbus, Tomasz. *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*. München: Oldenburg, 1998.
- Torbus, Tomasz. *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2014.
- Wasik, Bogusz. *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Wasik, Bogusz. "Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim." *Ochrona Zabytków* (2016) issue 2: 21–30.
- Wasik, Bogusz. "Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych." In *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, edited by Marcin Wiewióra, 57–71. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.
- Wasik, Bogusz. "Zamek golubski w średniowieczu. Architektura i technika budowy." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 304/2 (2019): 191–217. <https://doi.org/10.51974/kmw-134838>.

- Wasik, Bogusz. "Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 300/2 (2018): 211–237. <https://doi.org/10.51974/kmw-134886>.
- Wasik, Bogusz. "Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych." In *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 2, edited by Marcin Wiewióra, 42–95. Toruń: Instytut Archeologii, 2020.
- Wiewióra, Marcin. "Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku." In *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, edited by Marcin Wiewióra, 359–378. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.
- Wiewióra, Marcin. "Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych." In *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 1, edited by Marcin Wiewióra, 59–100. Toruń: Instytut Archeologii, 2020.
- Wilczewska, Krystyna and Lucyna Woronczakowa, eds. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, vol. 35. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2011.

